

«ГОЛОСИ МИНУЛОГО» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 81'373.611: 811.161.2

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).134–138

Карпіловська Є. «Голоси минулого» в сучасній українській фразеології; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті обговорено цінність фразеологізмів для вивчення не лише історії матеріальної і духовної культури народу, особливостей його мовної свідомості, а й для аналізу специфіки національномовної концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу, оцінки діяльності людини, засобів, залучених до створення мовної картини світу певної національної спільноти, її мовомислення. зокрема, вивчення історичної перспективи словотворення. Для аналізу обрано фразеологізми сучасної української мови, які містять похідні слова, не вживані нині самостійно у мовній практиці.

Такі деривати становлять результат різних словотворчих процесів: універбізації (*содухи, безрік, отченаш*), безафіксного (*угав, упин, спин*) та афіксального (*драла, останок, перестанок*) словотворення, є серед них історизми (*віт*) та архаїзми (*дмухач*).

Аналізовані деривати в складі фразеологізмів виявляють різний ступінь затемнення семантики. Мінімальний ступінь виявляють універби, у яких не змінилася або змінилася мінімально форма компонентів твірної словосполучки (*отченаш, безрік*), максимальний – деривати, у яких форма одного з компонентів твірної словосполучки зазнала редукції (*спасибі, безцінь*). Втрату первісної семантики слова зумовлює його вихід з активного вжитку (*драла, дмухач, віт*), а також заміна іншим у словозмінній парадигмі слова (*содухи*).

Завдяки стабільності та відтворюваності фразеологія зберегла донині такі деривати, що втратили власне значення і потребують етимологічного аналізу. Їхній зв'язок зі спільноструктурними дериватами в сучасній українській мові уможливує виявлення ширшого потенціалу певних моделей словотворення в історичній перспективі розвитку української мови. Проаналізована похідна лексика становить «голоси минулого», що вказують на стан українського словотворення в давнину, збережені сучасною українською фразеологією, які потребують всеохопного вивчення дериватологами як у синхронії, так і в діахронії.

Ключові слова: фразеологія, словотворення, історія мови, модель словотворення, універбація, словотвірний потенціал мови.

Постановка проблеми. Особливий статус фразеологізмів у системі мови, їхня функція у мовній діяльності спільноти пояснюють залучення фразеології до широкого кола лінгвістичних і, ширше, гуманітарних досліджень міждисциплінарного характеру в сучасному українському та загалом слов'янському мовознавстві [Мокиєнко 1986; Голубовська 2004; Ставицька 2015; Венжинович 2018]. Завдяки стійкості, застиглості компонентів фразеологізмів, їхній відтворюваності в часі та просторі такі мовні одиниці зберігають чимало цінних відомостей про культуру, матеріальний і духовний світ народу, його обряди, звичаї, про все те, що й складає національну концептуальну та мовну картину світу в її часовій і просторовій перспективі.

Аналіз досліджень. У фразеології здебільшого й шукають сліди матеріальної й духовної культури суспільства давніх часів, намагаються за її допомогою змоделювати людину минулого в родинному й суспільному колі, у стосунках з іншим світом, у її думках, почуттях і пориваннях. Приклади таких фразеологізмів численні: *жити, як у сіряках, дати гарбуза, не так тії пани, як підпанки* та ін. Фразеологія дає корисну поживу для істориків мови, етимологів, діалектологів, прикладом чого можуть слугувати «Етимологічний словник української мови» в 7 томах за редакцією О.С. Мельничука, шість томів корпусу якого вже побачили світ, словник «Знаки української етнокультури» В.В. Жайво-

ронка [Жайворонок 2006] або словник «Гуцульська міфологія» Н.В. Хобзей [Хобзей 2002]. Не оминули своєю увагою фразеологію й дериватологи, фахівці як з історичного, так і синхронного словотвору. Увагу передусім привертала спроможність стійких сполук різного типу слугувати твірною базою слів, так зване відфраземне словотворення [Алефіренко 1987; Стишов 1991] на зразок загальноновживаних дериватів *теревенити* від *теревени розводити* або *окозамиллювання* від *замиллювати око (очі)*.

Мета статті. У пропонованій статті спробую підійти до проблеми значення фразеології для вивчення словотвірного потенціалу мови з інших позицій. У зв'язку з цим ставлю **завдання** дослідити фразеологічні одиниці зі складниками, які самостійно не вживають у сучасній українській мові. Різні за своїм походженням і структурою, такі стійкі сполучки містять цінну для дериватологів інформацію про нереалізовані або втрачені в сучасній мові можливості певних моделей українського словотворення, про роль дериватів у побудові фразеологізмів.

Методика та методи дослідження. У складі фразеологізмів натрапляємо на деривати-результати різних словотворчих процесів, на різний стан затемнення твірної бази таких слів, а внаслідок цього і на різну силу зв'язку дериватів у складі фразеологізму зі спільнокореневими та спільноструктурними словами в системі сучасної української мови. Доказ розриву між семантичною та формальною

структурою таких слів – необхідність їхнього етимологічного аналізу, наявність у реєстрах етимологічних та історичних словників. Отже, для аналізу дериватів у складі фразеологізмів, що мають затемнений семантичний зв'язок з твірною базою, доведеться, крім морфемного та словотвірного, залучати й етимологічний аналіз їхньої семантики.

Виклад основного матеріалу. Прикладом деривата, семантика якого не впливає зі значення складників його формальної структури, може бути слово *безрік* у фразеологізмах *на безрік*, *в безрік* 'назавжди, на вічні часи, ніколи', *за безрік* 'невідомо коли, дуже нескоро; ніколи' [Фразеологічний... 1993 I, с. 21–22]. «Етимологічний словник української мови» подає таку дериваційну історію слова *безрік*: злиття й фонетична та семантична видозміна словосполучки **без рік* 'через рік' [Етимологічний... 1982 I, с. 163]. У цій давній словосполучці, на думку етимологів, реалізовано давнє значення прийменника *без* 'через', сформоване внаслідок фонетичної видозміни форми *перез* <– *през* 'через' [Там само, с. 161]. До фразеологізма *на безрік* синонімічний фразеологізм *на безвік* з іншим дериватом такої ж будови, не уживаним самостійно в сучасній українській мові

Деривати такої ж структури, не уживані в сучасній українській мові поза стійким висловом, знаходимо й у фразеологізмах *за безцін*, *за безцінь* 'дуже дешево, майже дарма' [Фразеологічний... 1993 I, с. 22]. В іменниках *безцін* і *безцінь*, на відміну від розглянутих вище іменників *безрік* і *безвік*, префікс *без-* співвіднесений з прийменником *без* у твірній словосполучці в його сучасному значенні, що вказує на відсутність чогось, у цьому випадку, ціни. Як синонім у цьому академічному словнику подано фразеологізм *за півціни*. «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова на початок ХХ ст. ще співвідносить фразеологізми *за безцін*, *за безцінь* як відповідники рос. *за бесценно* зі сполукою *без ціни*. У цьому джерелі знаходимо й вислови з іншими цікавими дериватами – *за півдарма*, *за так-гроші* [Російсько... 1924 I, с. 24]. Отже, подані фразеологізми засвідчують активність творення префіксальних іменників шляхом універбізації словосполук прийменника *без* з іменниками, їхнього злиття. Якщо в сполучці наявна іншомовна лексема, вона може змінювати свою фонетичну форму, припасовуючись до форми питомих слів. Такої видозміни зазнало запозичення з турецької мови *баиш* 'голова' у прислівнику *безбач* '1. Без мети, врозбрід; 2. Наосліп, не дивлячись', що в «Словнику української мови» в 11 томах поданий з ремаркою *діал. (діалектне)* [Словник... 1970 I, с. 119]. Зберігся й варіант *безбаиш*. Зміна фонетичної форми запозичення в його складі зумовлена непрозорістю його семантики на українському мовному ґрунті для тих, хто не знає турецької мови.

Виявлені в складі фразеологізмів деривати спонукають з'ясувати, наскільки активна універбізація сполук прийменника *без* з іменниками в сучасному українському словотворенні. У словнику

А.М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991–2011» серед новотворів ми виявили лише один іменник-універбат *безпідмурів'я*, хоча суфіксальних іменників, похідних від сполук іменників із прийменником *без* у цьому джерелі чимало: *безвимір'я*, *бездержавник*, *безкнижник*, *безкрилля*, *безНАТОВець*, *безрим'я*, *безстилля*, *безхаття* [Словотворчість... 2012, с. 46–50]. У реєстрі комп'ютерного морфемно-словотвірному фонду української мови Інституту української мови НАН України обсягом понад 177 тис. слів, який наш колектив сформував за матеріалами п'яти різнотипних найавторитетніших словників української мови ХХ ст., передусім академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах, ми зафіксували 9 безсуфіксних іменників, утворених на базі сполуки прийменника *без* з іменником. Усі вони вільно функціонують у сучасній українській мові: *безвість*, *безгомін*, *бездох*, *безкрай*, *безлад*, *безлік*, *безпам'ять*, *безсмак*, *безум*. У деяких випадках результати злиття з прийменником *без* різних форм слова набувають різного частиномовного значення, пор. іменник *безвість* «невідомі, незнані місця» і прислівник *безвісти* 'невідомо де, невідомо куди, безслідно'. У їхній основі лежить сполука прийменника *без* із тим самим іменником *вість*, проте в різних його текстових формах. Фразеологізми подають і універби на базі сполук іменників з іншими прийменниками, пор. *дати (дістати) відкоша (одкоша)*, яке автори «Етимологічного словника української мови» пов'язують зі словом *кіш* [Етимологічний... 1982 I, с. 393].

Максимальний ступінь універбації виявляють деривати, які, за визначенням О.В. Ісаченка, втратили будь-який змістовий зв'язок з базовою словосполучкою, пор. його приклад – російський універб *перчатки*, історично пов'язаний із утраченою в сучасній російській мові аналітичною назвою *перчатые рукавицы* [Ісаченко 1958, с. 341]. В українській мові до таких універбів належить слово *содухи* в значенні 'кінець, смерть', зафіксоване в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка в 1909 р. [Словарь української... 1909 IV, с. 164]. У цьому джерелі подано й фразеологізм *содухи спустити* зі значенням 'померти'. Сьогодні вже лише ті українці, хто добре знає службу Божу в церковнослов'янській редакції, впізнають у слові *содухи* початок заупокійної молитви про новопреставлених «*Со духи праведных скончавшихся душу раба Твоего, Спасе, упокой*», де прийменник *со* сполучено зі старою формою орудного відмінка множини іменника чоловічого роду *дух* – *духи* (пор. *со товарищи*, *со отцы*). В українській редакції зачин цієї молитви звучить уже так: *З духами спочилих праведників душу раба Твого, Спасе, упокой*, зникла така стара граматична форма й із сучасного російського тексту цієї молитви, пор.: *Со святыми упокой* [Карпіловська 2018]. Затемнення зв'язку універбу *содухи* з базовою прийменниково-іменниковою словосполучкою *со духи* засвідчує й наголос, зміщений із першого складу іменника на прийменник *со*. Зміна наголосу й редукція слів час-

то супроводжують такі згортки словосполук, пор. *добрідень, добрівечір* і *добрий день, добрий вечір*. Натомість початок іншої відомої християнської молитви «Отче наш», імовірно, через активність форми кличного відмінка і в сучасній українській мові зазнав лише мінімальної універбації. Він згорнувся у цілком прозоре зрощення й у такій формі закріпився у фразеологізмах *знати як отчешаш* 'знати дуже добре [Російсько... 1927 III. 1, с. 218] й *прочитати отчешаш* 'дати прочухана, нагінку' [Словарь російсько... 1894 II, с. 134]. Прикметно, що засвідчено й універб-запозичення за бази латинського відповідника української сполуки *отче наш – pater noster*, пор. *патерностер* як застаріла назва багатокабінного ліфта без дверей.

Фразеологізми вміщують і слова, які за словотвірною будовою подібні до самостійно живаних нині, проте закріплені за такими стійкими сполуками, пор.: *угав, вгав* (без угаву), *останок* (на останок, до останку), *упин, впин, спин* (без упину (впину), спину), нема упину) та ін. Такі одиниці різняться за своїм статусом у сучасній українській мові. Якщо слова *угав, вгав, упин, впин, спин, устанок* не функціонують вільно в сучасному мововжитку, то дериват *останок* у формі множини *останки* в значенні переважно 'залишки, рештки тіла небіжчика' і нині функціонує самостійно. Завершенням процесу втрати такими дериватами власного значення є їхнє злиття з прийменником і творення прислівника-універба на зразок *безперестанку начеку* або низки вигуків на основі сполук прийменників чи форм дієслів зі словом *Бог* (*Біг*) на взір *спасибі, помагайбі, пробі, дастьбі, простибі*. Іменники *угав* (*вгав*), *упин* (*впин*), *спин* розширюють наше уявлення про потужність безафіксного творення іменників від префіксальних дієслів. У реєстрі вже згаданого вище морфемно-словотвірного фонду української мови засвідчено 133 іменники, утворені без допомоги суфіксів від префіксальних дієслів: *убір* (*вбір*), *увід* (*ввід*), *угин* (*вгин*), *впуск*, *вхід*, *устрій*, *утвір* та ін. Деривати в складі фразеологізмів указують на те, що цей ряд свого часу був значно ширшим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 133 с.
2. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
3. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 284 с.
4. Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982 – 2012. Т. I–VI.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
6. Исаченко А. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1958. XXVII. 3. С. 334–352.
7. Карпіловська Є.А. Універбація в колі інших способів мовної компресії. *Univerbacija/Univerbizacija u slavenskim jezicima*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018. С. 169–180.
8. Мокиєнко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. 280 с.
9. Російсько-український словник / Голов. ред. А. Кримський і С. Єфремов. Київ: Державне видавництво України, 1924–1933, Т. I–III.
10. Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1893– 1898. Т. I–IV.

Фразеологізми зберегли у своєму складі й слова, які колись побутували в українській мові, але нині вийшли з ужитку, відійшли на її периферію. Такі «голоси минулого» повертають до нас картину давніх суспільних відношень, способів українськомовної концептуалізації світу. Про реалії суспільного життя наших пращурів нагадує фразеологізм *віть за віть*, синонімічний фразеологізмом біблійного походження *око за око, зуб за зуб* 'відповідати на заподіяну образу, кривду і т.ін. тим самим' [Фразеологічний... 1993 I, с. 347]. Слово *віть* в значенні 'взаємна відплата, віддача', нині історизм в українській мові етимологи виводять з пол. *węty* 'винагорода судді після суду; десерт'. У XVII–XVIII ст. в українській мові побутували слова *веты* 'солодка страва, десерт', *веть* 'взаємна відплата, віддача' [Етимологічний... 1982 I, с. 365–366]. Застарілу назву вітру *дмухач* демонструє фразеологізм *дати дмухача* 'втекти'. Синонімічний йому фразеологізм *дати драло* містить давній іменник *драло*, похідний від дієслова *драти* в переносному значенні 'утікати'. «Етимологічний словник української мови» подає для порівняння й уявлення спільного слов'янського тла формування такої стійкої сполуки іменник *драло* 'втеча' та дієслово *удирать* у російській мові та білоруський фразеологізм *драла даць*, а також українські діалектизми *драли* 'заячі ноги' й *дралівати* 'швидко тікати' [Етимологічний... 1985 II, с. 121].

Висновки. Десятиці обговорених прикладів засвідчує не лише цінність фразеологічного матеріалу для вивчення історії українського словотворення, стану словотвірного потенціалу мови в історичній перспективі, а й широкий спектр словотвірних процесів, збережених у сучасній українській фразеології. Крім суто історичної вартості, деривати, наявні у фразеологізмах і відсутні в лексичній системі сучасної української мови, уявляють ширші можливості певних моделей творення слів, ніж реалізовані в сучасному мововжитку. «Голоси минулого» в сучасній українській фразеології, без сумніву, чекають на глибокий, всеохопний аналіз дериватологів.

11. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ, 1907–1909, Т. I–IV.
12. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
13. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / Укл. А.М. Нелюба. Харків: Харківське історико-етимологічне товариство, 2012. 608 с.
14. Ставицька Л.О. Гендер: мова, свідомість, комунікація. Київ: КММ, 2015. 464 с.
15. Стишов А.А. Отфраземные образования в современном украинском языке: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: Киев, 1991. 18 с.
16. Фразеологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. I–II.
17. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів: [б.в.], 2002. 213 с.

REFERENCES

1. Alefirenko M.F. (1987) Teoretychni pytannia frazeolohii [Theoretical questions of phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola. 133 s. [in Ukrainian].
2. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kognitologii ta linhvokulturologii [Phrasemics of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology]. Uzhhorod: FOP Sabov A.M. 463 s. [in Ukrainian].
3. Holubovska I.O. (2004) Etnichni osoblyvosti movnykh kartyn svitu [Ethnic features of linguistic pictures of the world]. Kyiv: Logos. 284 s. [in Ukrainian].
4. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012) [Etymological dictionary of the Ukrainian language] / Hol. red. O.S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka. T. I–VI [in Ukrainian].
5. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury [Signs of Ukrainian ethnoculture]: slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
6. Isachenko A. K. (1958) K voprosu o strukturnoy tipologii slovarnogo sostava slavyanskikh literaturnykh yazykov [On the question of the structural typology of the vocabulary of Slavic literary languages]. *Slavia*. 1958. XXVII. 3. S. 334–352 [in Russian].
7. Karpilovska Ye.A. (2018) Univerbatsiia v koli inshykh sposobiv movnoi kompresii [Universion in the circle of other methods of speech compression]. *Univerbatsiia/Univerbizatsiia u slavenskim jezicima*. Sarajevo: Slavistički komitet. S. 169–180 [in Ukrainian].
8. Mokienko V.M. (1986) Obrazyi russkoy rechi: Istoriko-etimologicheskie i etnolingvisticheskie ocherki frazeologii [Images of Russian speech: Historical, etymological and ethnolinguistic essays on phraseology]. Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta. 280 s. [in Russian].
9. Rosiisko-ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian dictionary] / Holov. red. A. Krymskyi i S. Yefremov. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1924–1933, T. I–III [in Ukrainian, in Russian].
10. Slovar rosyisko-ukrainskyi [Russian-Ukrainian dictionary] / Zibraly i vporiadkuvaly M. Umanets i A. Spilka (1893–1898) Lviv: Drukarnia Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka. T. I–IV [in Ukrainian, in Russian].
11. Slovar ukrainskoi movy. Zibrala redaktsiia zhurnala «Kyevskaia Staryna» [Dictionary of the Ukrainian language]. Uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko (1907–1909). Kyiv. T. I–IV [in Ukrainian].
12. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka. T. I–XI [in Ukrainian].
13. Slovtvorchist nezaleznoi Ukrainy 1991–2011: Slovnyk (2012) [Word formation of independent Ukraine 1991–2011: Vocabulary] / Ukl. A.M. Neliuba. Kharkiv: Kharkivske istoryko-etymolohichne tovarystvo. 608 s. [in Ukrainian].
14. Stavitska L.O. (2015) Hender: mova, svidomist, komunikatsiia [Gender: language, consciousness, communication]. Kyiv: KMM. 464 s. [in Ukrainian].
15. Stishov A.A. (1991) Otfrzemnyie obrazovaniya v sovremennom ukrainskom yazyike [Refractive formations in modern Ukrainian]: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk: Kiev. 18 s. [in Russian].
16. Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] (1993). Kyiv: Naukova dumka. B. I– II [in Ukrainian].
17. Khobzei N. (2002) Hutsulska mifolohiia: etnolinhvistychnyi slovnyk [Hutsul mythology: ethnolinguistic dictionary]. Lviv: [b.v.]. 213 s. [in Ukrainian].

“VOICES OF THE PAST” IN MODERN UKRAINIAN PHRASEOLOGY

This article discusses the value of phraseology for studies not only the history of material and spiritual culture of the people, the peculiarities of linguistic consciousness, national character, but also for the analysis the specifics of national language conceptualization, categorization and aspectualization of the world. evaluation of human activity, means involved in creating a linguistic picture of the world of a particular national community, its language thinking, in particular, to study word formation in historical perspective. Phraseologisms of the modern Ukrainian language containing derivative units that are not currently used independently in the speech have been selected for the analysis.

They are the results of various word-formative processes: univerbization (*содухи, безрік, отченаш*), affixless

(*угав, утин, стин*) and affixal (*драла, останок, перестанок*) word formation, and are also historicisms (*вiть*) or archaisms (*дмухач*). Due to the stability and reproducibility of phraseology have preserved to this day such derivatives that have lost their proper meaning and require etymological analysis. Their correlation with common structural derivatives in the modern Ukrainian language makes it possible to identify the broader potential of certain word-formative models in historical perspective of the development of the Ukrainian language.

Analyzed derivatives reveal different degrees of obscuration of their semantic structure. The minimum degree is found in units the form of the components of which has not changed or has changed minimally, the maximum – derivatives in which the form of one of the components has been reduced.

Such derived lexemes are «the voices of the past» indicated state of Ukrainian word-formative system in ancient times preserved in modern Ukrainian phraseology, and require comprehensive study in derivatologists both in synchrony and diachrony.

Keywords: phraseology, word-formation, history of language, word-formative model, univerbization, word-formative potentiality of language.

© Карпіловська Є., 2020 р.

Євгенія Карпіловська – доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови Національної академії наук України; <https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

Yevhenia Karpilovska – Doctor of Philology, Professor, the Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics Department, Institute of Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>